

A NOTE ON CN. MANLIUS VULSO'S SPEECH (TITUS LIVIUS, 38, 17, 2-9)

Dan Bălțeanu

PhD Student, University of Craiova

*Abstract: The paper begins with a brief presentation of Cnaeus Manlius Vulso's career and his campaign in Galatia in 189 BC, then focuses on the first part of the battle exhortation he addressed to his men before the campaign. The speech is a fictional construction created by Titus Livius and at least its first half is composed by a series of most common *tópoi* for this kind of exhortation.*

Keywords: Manlius Vulso, Galatians, battle exhortation.

În cartea XXXVIII a istoriei sale, care cuprinde evenimente din anii 189-187¹, Titus Livius descrie o campanie purtată în Galatia de către armata romană sub comanda lui Cnaeus Manlius Vulso și prezintă, pe larg sau prescurtat, trei discursuri pe care le atribuie acestuia. Pe lângă alte evenimente politice și militare din perioada de mijloc a Republicii (războaiele cu Cartagina, cu Macedonia sau Siria), această campanie împotriva celților din Asia Mică ar putea fi caracterizată drept un incident militar minor, de fapt o consecință a războiului cu Regatul Seleucid. Interpretările istorice ulterioare au creat însă evenimentului o anumită notorietate. Mai întâi, chiar pentru Titus Livius, contactul cu prosperitatea Asiei, dublat de modul permisiv în care Manlius Vulso și-a exercitat comanda militară, au constituit momentul din care în statul roman, nu doar armata, ci chiar întreaga societate, a început să se îndepărteze de virtuțile morale romane tradiționale². În literatura modernă, mulți dintre cercetători au interpretat campania și discursul ținut în fața armatei înainte de intrarea în teritoriul Galatiei ca reprezentând o expresie agresivă a imperialismului roman³. În nota de față voi încerca să clarific în ce măsură discursul

¹ În textul de față, toate datele sunt exprimate în ani sau secole de dinaintea erei creștine (a. Chr.), dacă nu se precizează altfel.

² Liv., 39, 1, 3; idee dezvoltată ulterior: 39, 6, 5-9. Încercarea de a fixa un moment precis din care prosperitatea care a urmat marilor cuceriri și influența străină au produs apariția sau adâncirea unor vicii în societatea romană a constituit o preocupare constantă a autorilor antici, fără însă să existe un acord în această privință. Se poate spune că fiecare dintre aceștia a fixat momentul în funcție de propriile idei politice și morale: v. analiza acestor opinii la Catharine Edwards, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, pp. 177-178.

³ O prezentare a tuturor acestor păreri la John D. Grainger, *The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor*, în „Anatolian Studies”, 45, 1995, pp. 23-24, autor care dezvoltă și argumentează în studiul său o opinie mai nuanțată asupra campaniei. Uneori, acțiunea și discursul au fost chiar judecate în raport cu valorile morale și legislația internațională actuale: Benjamin Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, Princeton, 2004, pp. 308-309; idem, *Proto-Racism in Graeco-Roman Antiquity*, în „World Archaeology”, 38, 1, 2006, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected Papers* p. 186, cu specială privire la partea a doua

în cauză, în special prima sa parte, poate fi interpretat ca o justificare a unei acțiuni militare agresive, cu alte cuvinte „imperialiste” sau dacă el reprezintă doar o construcție retorică bazată pe clișee de largă circulație în literatura antică.

1. Personajul. Cnaeus Manlius Vulso s-a născut cel mai probabil puțin înainte de anul 227⁴. Aparținea unei ginți patriciene, atestată începând cu secolul al V-lea. Despre ascendenții săi direcți se cunoaște că bunicul său, Lucius Manlius Vulso Longus fusese consul în 256⁵. În 197 Gn. Manlius Vulso a fost ales *aedilis curulis* împreună cu Publius Cornelius Scipio Nasica și cei doi au sărbătorit *Ludi Romani* într-un mod fastuos⁶. Următoarea treaptă în carieră a îndeplinit-o în 195, când a fost ales *praetor* în Sicilia⁷. Vulso a candidat în alegerile consulare pentru anul 192. La acestea au participat multe personaje politice influente, atât pentru locul rezervat patricienilor, pentru care au candidat Publius Cornelius Scipio Nasica, Lucius Quintus Flamininus, Cnaeus Manlius Vulso, cât și pentru cel al plebeilor, pe care și l-au disputat Gaius Laelius, Cnaeus Domitius Ahenobarbus, Gaius Livius Salinator și Manius Acilius Glabrio⁸. Vulso a avut șanse mici în fața celor doi contracandidați ai săi, care se bucurau de un sprijin puternic, fiind membrii ai unor familii foarte influente, astfel încât a fost înfrânt, câștigători fiind Flamininus și Ahenobarbus. Alegerile au însemnat însă și o înfrângere pentru partida lui Scipio Africanus, care nu a reușit să determine alegerea vărului său Nasica pentru locul rezervat patricienilor, dar nici a lui Gaius Laelius pentru cel al plebeilor⁹.

Manlius Vulso candidează și pentru anul următor (191), dar pierde din nou în fața lui Scipio Nasica, ales împreună cu un alt învins al scrutinului din 192, Manius Acilius Glabrio¹⁰. Pentru 190, Vulso nu își depune candidatura, poate pentru a lăsa loc liber pentru Lucius Cornelius Scipio (Asiaticus) și Gaius Laelius, primul fratele, cel de-al doilea prietenul apropiat al

a discursului, (pasajele 10-20, care nu face obiectul studiului de față); Brendan Mac Gonagle, *The Galatian Genocide - On the Campaign of Gnaeus Manlius Vulso in Galatia (189 BC)*, <https://balkancelts.wordpress.com/2012/07/10/the-galatian-genocide/>

⁴ Robert Develin, *Patterns in Office-holding 366-49 B.C.*, (Collection Latomus, vol. 161), Latomus, Bruxelles, 1979, p. 77, nr. 156 (data aproximativă a nașterii calculată pe baza prezumpției teoretice că Vulso avea vârsta de cel puțin 30 de ani în 197, atunci când a îndeplinit funcția de *aedilis curulis*).

⁵ Klaus Zmeskal, Adfinitas. *Die Verwandtschaften der senatorischen Führungsschicht der römischen Republik von 218-31 v.Chr. Bd. 1. Alphabetischer Katalog, Anhänge, Gestiftete Verwandtschaften*, Verlag Karl Stutz, Passau, 2009, pp. 177; 180. Mai dificil de precizat este gradul de rudenie cu Lucius Manlius Vulso, praetor în 218 sau 219 a Chr. Sugestia *Digital Prosopography of the Roman Republic*, MANL1103, aceea că praetorul Lucius ar putea fi tatăl personajului aici în discuție este destul de nesigură, având în vedere că numele tatălui acestuia din urmă este Gnaeus: *Fasti Capitolini*, Tab. III, Pag. dextra: (anul 189) *Cn. Manlius Cn. f. L. n. Vulso* (Ed. Atilio Degrossi, *Fasti Capitolini*, In Aedibus Paraviae, Augusta Taurinorum, 1954, p. 64).

⁶ Liv., 33, 25, 1; T. Robert S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic. Vol. 1. 509 B.C. - 100 B.C.*, (Philological Monographs, 15/1), American Philological Association, New York, 195, p. 333.

⁷ Liv., 33, 42, 7; 43, 5; T. Corey Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. 2, Oxford University Press, Oxford, 2000, p. 730.

⁸ Liv., 35, 10, 2-3; T. Robert S. Broughton, *Candidates Defeated in Roman Elections: Some Ancient Roman "Also-Rans"*, în „Transactions of the American Philosophical Society”, New Series, 81/4, 1991, p. 14, nr. 25.

⁹ Liv., 35, 10, 4-10.

¹⁰ Liv. 35, 24, 4-5.

Africanului¹¹. Vulso a fost în sfârșit ales consul pentru anul 189, împreună cu Marcus Fulvius Nobilior¹². La tragerea la sorți a provinciilor, el a primit Asia și sarcina încheierii păcii cu Antiochus III, iar colegul său Aetolia¹³. În timpul exercitării misiunii din Asia, Manlius Vulso a întreprins campania împotriva triburilor celtice din Galatia.

2. Campania din Asia. Sursele pe baza cărora Titus Livius narează campania din Asia nu pot fi stabilite cu certitudine. Istoria lui Polybius cuprindea o relatare a campaniei, astăzi în cea mai mare parte pierdută, dar pe care Livius cu siguranță a cunoscut-o. Ipoteza lui Theodor Mommsen, care își puneă întrebarea dacă nu cumva Polybius, care se afla probabil la Sardes în acea perioadă, participase la campanie¹⁴, ridică oarecare incertitudini, așa cum a arătat Franck Walbank. După părerea acestuia din urmă, sursa lui Polybius a fost lucrarea unui martor ocular, care a fost interesat de aspectele economice și religioase ale societății din Asia Mică¹⁵. Titus Livius a folosit cu siguranță narațiunea lui Polybius (și implicit a preluat din „jurnalul de campanie” anonim care îi servise acestuia ca sursă), dar și izvoare analistice, dintre care sunt certe lucrările lui Claudius Quadrigarius și Valerius Antias, despre care spune că au descris lupta cu Tolistobogii de la muntele Olympos¹⁶. Plinius informează că o descriere a triumfului acordat lui Manlius Vulso în 187 a fost cuprinsă și în lucrarea lui Lucius Calpurnius Piso Frugi¹⁷. Eduard Norden admitea ambele variante de mai sus, adică o preluare atât din Polybius, cât și din scrierile analiștilor, dar considera că discursul care interesează în lucrarea de față este o creație proprie a lui Titus Livius¹⁸. Alessandro Ronconi și Barbara Scardigli admit că discursul ar fi preluat dintr-o sursă analitică și a fost dezvoltat de Titus Livius, dar au în vedere și posibilitatea ca la baza narațiunii să se afle una dintre acele cronici de familie, din care s-au inspirat primii analiști¹⁹.

¹¹Friedrich Münzer, s. v. *Manlius* (91), în RE, col. 1216.

¹²T. Robert S. Broughton, *The Magistrates ...*, 1, p. 360.

¹³Liv., 37., 50, 1; 7.

¹⁴Theodor Mommsen, *Der Friede mit Antiochos und die Kriegszüge des Cn. Manlius Vulso*, în *Römische Forschungen*, 2, Editura Weidmann, Berlin, 1879, pp. 542-543; Pol., 21, 38 = Plut., *De Mulierum Virtutibus*, 22.

¹⁵Franck W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius. Vol 3. Commentary on Books XIX-XL*, Clarendon Press, Oxford, 1979, p. 6 (pentru paralela dintre fragmentele păstrate de la Polybius și textul lui Titus Livius); p. 140 unde propune ca sursă posibilă a lui Polybius lucrarea *Galatika*, a lui Erathosthenes, fiul lui Agacles. Franck Walbank respinge în același loc și posibilitatea ca lucrarea pierdută a lui Hannibal adresată Rhodienilor, *Liber de Cn. Manlii Vulsonis in Asia rebus gestis*, menționată de Nepos, *Hannibal*, 13, 2 să fi constituit sursa lui Polybius. Evan T. Sage, în comentariul la ediția operei lui Titus Livius pe care o îngrijește: *Livy. Vol. 11. Books XXXVIII-XXXIX with an English Translation* (The Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, Mass. - William Heinemann Ltd., London, 1936, p. 80, n. 1, nu exclude varianta ca informațiile să provină dintr-un „raport oficial”, redactat chiar de Manlius Vulso.

¹⁶Liv., 38, 23, 8.

¹⁷Plin., 34, 8: *nam triclinia aerata abacosque et monopodia Cn. Manlium Asia devicta primum invexisse triumpho suo, quem duxit anno urbis DLXVII, L. Piso auctor est (...)*

¹⁸Eduard Norden, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Editura B. G. Teubner, Leipzig - Berlin, 1920, p. 155.

¹⁹Tito Livio, *Storia di Roma*, Vol. 6, Libri XXXVI-XL, a cura di Alessandro Ronconi e Barbara Scardigli, Editura UTET, Torino, 2003, pp. 376-377, ad. 17.1. Pentru tradițiile de familie de reținut opinia formulată chiar de Titus Livius, 8, 40, care deși le contestă onestitatea le admite rolul avut în dezvoltarea istoriografiei.

În 189, atunci când Manlius Vulso primește provincia Asia, operațiunile militare din războiul purtat de Roma cu Regatul Seleucid (192-188) se încheiaseră după victoria armatei romane de sub comanda lui Scipio Asiaticus obținută la Magnesia în 190²⁰. Mandatul lui Vulso presupunea preluarea comandai armatei romane care staționa încă în Asia și încheierea păcii cu Antiochus III după condițiile stabilite de Scipio²¹. În mod special pentru încheierea păcii, Senatul a desemnat 10 ambasadori (*decem legati*). Posibilitatea unei campanii împotriva gallilor era avută însă în vedere încă înainte de plecarea lui Vulso din Roma. Deși se pare că au existat opinii contrare, poate chiar dezbateri în jurul mandatului lui Vulso, pe care Titus Livius le-a trecut sub tăcere, Senatul a hotărât să nu se schimbe nimic în privința trimeriei consulului în Asia, nici să se micșoreze efectivele trupelor acestuia, de teama de a nu fi nevoiți să poarte război cu gallii²². În lipsa unei informații certe, se poate doar presupune că un rol important în introducerea temei unei amenințări a triburilor celtice pe agenda politică de la Roma l-au avut delegațiile statelor din Asia Mică prezente la Roma pentru a-și susține punctele de vedere în fața Senatului cu privire la condițiile păcii cu Antiochus. De exemplu, Eumenes II, regele Pergamului, în discursul susținut în fața Senatului²³ nu face o referire exactă la această amenințare, dar având în vedere că Pergamul se confruntase deseori până atunci cu celții din Galatia²⁴, regele avea cu siguranță în vedere securitatea statului său în raport cu o potențială amenințare din partea acestora. În concluzia discursului său, Eumenes ridică problema vidului de putere creat după înfrângerea lui Antiochus și limitarea stăpânirii acestuia la est de Munții Taurus.

Un aspect mai puțin sau deloc discutat îl constituie raportul în care se găseau la data trimeriei consulului în Asia statul roman și celții din Galatia, din punctul de vedere al dreptului internațional. În lupta de la Magnesia celții din Galatia luptaseră alături de Antiochus III, căruia îi furnizaseră 4.000 de călăreți, dispuși împreună cu alte contingente în cele două flancuri²⁵. După înfrângerea Regatului Seleucid, la tratativele de pace cu Roma au participat reprezentanți ai regelui Antiochus III, Eumenes, regele Pergamului, aliatul Romei și ambasadori ai orașelor sau ligilor din Asia Mică și Grecia, în timp ce gallii se retrăseseră în teritoriile lor și nu trimiseseră reprezentanți la discuțiile de pace. În această situație, se poate spune că, după dreptul internațional, Roma se află încă în stare de război cu gallii, chiar dacă nu exista o declarație

²⁰ Pentru războiul cu Antiochus III v. prezentarea concisă la Erich S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. 1, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1984, pp. 636-640.

²¹ Liv., 37, 45.

²² Liv., 37, 51, 10. V. și John D. Grainger, *The Roman War of Antiochos the Great* (Mnemosyne Supplements, 239), Editura Brill, Leiden – Boston, 2002, p. 341.

²³ Li.v, 37, 53.

²⁴ Pentru conflictele dintre Pergam și galli: Elizabeth Kosmetatou, *The Attalids of Pergamon*, în Andrew Erskine (coord.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing Ltd., Malden – Oxford, 2005, pp. 161-162; John Ma, *The Attalids: A Military History*, în Peter Thonemann (coord.), *Attalid Asia Minor. Money, International Relations, and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 51-52.

²⁵ Liv., 37, 40 – transmite numărul exact; App., *Syr.*, 6, 32 – a păstrat informația că toate cele trei triburi gallice: Tolistobogii, Tectosagii și Trocmii au participat cu efective; Bezalel Bar-Kochva, *The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976 [retipărită 2008], p. 51. Dintre căpeteniile gallice, doar Eposognatus, din tribul Tolistogilor a rămas aliat al Pergamului și nu a participat la campania lui Antiochus III: Pol. 21,37; Liv. 38,18.

expresă de război a Senatului împotriva lor²⁶. Acesta constituie în opinia mea un aspect care a influențat cu siguranță conduita și acțiunile lui Manlius Vulso, oferindu-i acestuia dacă nu o bază legală, cel puțin o posibilă justificare.

Imediat după ce Manlius Vulso a sosit la Efes în primăvara anului 189, a rostit un discurs în fața soldaților, pe care Titus Livius îl relatează într-o formă prescurtată. Consulul și-a expus cu acea ocazie programul politic și militar pe care intenționa să îl aplice în Asia: îi laudă pe soldați pentru comportamentul lor în campania împotriva lui Antiochus III, dar declară că un război împotriva gallilor constituie o necesitate. Acest fapt întărește supoziția că, cel puțin într-o primă fază, Vulso urmează linia politică stabilită de Senat în relația cu gallii. De la Efes, Vulso nu pornește cu armata direct împotriva gallilor, ci pleacă mai întâi într-o expediție prin Phrygia, Pisidia și Pamphylia, vizitând numeroase orașe-stat din aceste regiuni. Scopul său principal a fost acela de a asigura loialitatea acestor orașe față de Roma: Vulso încheie cu fiecare în parte tratate de alianță, primind în schimb importante sume de bani pentru statul roman. Intențiile sale sunt, pe de o parte, să ofere orașelor asiatică garanția că se vor afla sub protecția Romei, după înlăturarea tutelei seleucide, dar, pe de altă parte, expediția reprezintă și o demonstrație pentru Antiochus III, arătându-i astfel acestuia că armata staționată în Asia este activă și în stare de luptă.

După această primă parte a expediției, care a avut un caracter diplomatic, Manlius Vulso își conduce armata în Galatia, în teritoriile gallilor. După câteva contacte diplomatice, eșuate, dar care îi arată pe gallii incapabili să realizeze o alianță internă împotriva armatei romane, armata lui Manlius înfrânge mai întâi forțele Tolistobogii-lor, lângă Gordion, pe Muntele Olympos, iar apoi, lângă Ancyra îi zdrobește pe Tectosagi²⁷. Vulso și-a atins astfel unul dintre principalele obiective: a reușit să ofere aliaților garanții de securitate. Campania sa a constituit pe de o parte o demonstrație de forță pentru Antiochus III, iar pe de altă parte a reușit să înlătore amenințarea pe care gallii o reprezentau pentru orașele stat din Asia Mică. Recunoaștința arătată de către acestea pentru Vulso²⁸ nu lasă loc de îndoială asupra faptului că orașele micro-asiatică, și în primul rând Pergamul, au fost principalii beneficiari ai înfrângerii gallilor.

3. Discursul²⁹. Înainte de orice alte observații, trebuie stabilită dacă discursul este preluat de Titus Livius din vreuna dintre sursele sale, așadar dacă acesta are un oarecare grad de autenticitate sau constituie o construcție literară a istoricului. Apoi trebuie stabilită categoria retorică în care poate fi încadrat discursul și în ce măsură acesta se pliază pe motivele și temele retorice specifice acestei categorii.

Prima chestiune de mai sus a fost după opinia mea tranșată în literatura de specialitate și cum nu am întrezărit nici un alt argument suplimentar, mi-o însușesc și pentru lucrarea de față. Se poate admite că discursul lui Manlius Vulso ținut în fața armatei sale constituie o creație literară a lui Titus Livius³⁰. Aceasta schimbă, din punct de vedere cronologic, în mod esențial

²⁶ *Digesta*, 50, 16, 118 (Pomponius). Se poate constata situația menționată de jurist, anume că gallii, prin participarea la operațiuni militare împotriva Romei se aflau în stare de război cu aceasta.

²⁷ Theodor Mommsen, *op. cit.*, pp.538-545; John D. Grainger, *The Campaign ...*, pp. 23-42.

²⁸ Pol., 21, 41, 1-2; Liv., 38, 37, 2-4.

²⁹ Liv., 38, 17, 2-20.

³⁰ Eduard Norden, *op. cit.*, p. 156; Alessandro Ronconi, Barbara Scardigli, *op. cit.*, p. 377.

maniera în care trebuie abordat discursul, care nu poate fi considerat ca exprimând puncte de vedere, atitudini și acțiuni politice din perioada mijlocie a Republicii Romane, ci cel mult ca o eventuală reflecție a ideilor politice din perioada domniei lui Augustus.

În privința genului, cuvântarea lui Manlius Vulso face parte din categoria discursurilor militare, ținute de comandanți în fața soldaților, o categorie retorică aparținând genului epidictic³¹. Așadar, din acest punct de vedere un astfel de discurs este unul aproape exclusiv motivațional, comandantul-orator folosind toate mijloacele pentru a produce un efect emoțional (*movere*)³². Astfel, orice interpretare a discursului ar trebui să țină cont de acest scop, căruia i se subordonează toate celelalte. Este greu de acceptat că discursul pus de Titus Livius pe seama lui Manlius Vulso ar reprezenta în vreun fel idei politice sau de altă natură. Din cele două enunțuri de mai sus rezultă că Titus Livius creează doar un discurs al comandantului care să pară plauzibil pentru cititorii săi și de aceea este foarte posibil că l-a construit folosind teme larg răspândite în creațiile din această categorie³³.

Discursul poate fi împărțit, din punct de vedere al ideilor expuse în două secțiuni³⁴: pasajele 2-9 constituie discursul motivațional propriu zis; pasajele 10-20 prezintă un caracter moralizator și tratează în principal tema degenerării popoarelor care au migrat din teritoriile lor natale. Manlius își începe discursul cu o constatare: „Știu bine, soldați, că în privința faimei în război gallii întrec toate popoarele care locuiesc în Asia non me praeterit, milites, omnium quae Asiam colunt gentium Gallos fama belli praestare”³⁵, asemănătoare în anumite privințe cu aprecierile pe care Caesar le face cu privire la forțele militare ale diferitelor triburi din Gallia în debutul *Commentarii*-lor sale. Asemănarea nu înseamnă că pasajul reprezintă o interacțiune intertextuală precisă, nici măcar un ecou sau o reconstrucție, deși Titus Livius a folosit uneori ca

³¹Pentru acest gen de discursuri v. Juan Carlos Iglesias Zoido, *The Battle Exhortation in Ancient Rhetoric*, în „Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric”, 25/2, 2007, pp.141-158; Giancarlo Abbamonte, Lorenzo Miletto, Claudio Buongiovanni, *Le allocuzioni alle truppe nella storiografia antica*, în Giancarlo Abbamonte, Lorenzo Miletto, Luigi Spina, (coord.), *Discorsi alla prova. Atti del Quinto Colloquio italo-francese Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa*, Napoli - S. Maria di Castellabate (Sa) 21 - 23 settembre 2006, Giannini Editore, 2008, pp. 29–86; Cristina Pepe, *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity* (International Studies in the History of Rhetoric, 5), Editura Brill, Leiden – Boston, 2013, p.18, cu bibliografie; Mogens Herman Hansen, *The Battle Exhortation in Ancient Historiography. Fact or Fiction?*, în „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 42/2, 1993, pp. 161–180.

³²Gregor Kalivoda, Heike Mayer, Franz-Huber Robling, Thomas Zinsmaier (coord.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 3. Eup – Hör*, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 1996 [2012], col. 226, s.v. *Feldherrnrede* (Björn Hamsch).

³³Un inventar al acestor teme la Theodore Chalon Burgess, *The Epideictic Literature* (Studies in Classical Philology, reprint from vol. III), The University of Chicago Press, Chicago, 1902, pp. 212-213.

³⁴Numerotarea pasajelor este cea din textul lui Titus Livius. Împărțirea acestuia urmează ediția Evan T. Sage, *Livy. Vol. 11. Books XXXVIII-XXXIX with an English Translation* (The Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, Mass. - William Heinemann Ltd., London, 1936. Deși de mică întindere (ocupă un singur capitol), discursul poate fi împărțit teoretic conform diviziunii clasice în *exordium* (2), *narratio* (3-5 prima frază); *argumentatio* (5adoua frază -17), *peroratio* (18-20).

³⁵*Non me praeterit, milites, omnium quae Asiam colunt gentium Gallos fama belli praestare.*

model opera lui Caesar, mai ales în ceea ce privește descrierea evenimentelor militare³⁶, ci cel mult un clișeu. Pe de altă parte, afirmația lui Manlius este diferită ca intenție de evaluările lui Caesar. Consulul nostru insinuează că superioritatea galliloreste doar una aparentă, nu reală, o idee pe care o va dezvolta imediat. Apoi Vulso lansează prima apreciere merită să întărească moralul soldaților săi prin diminuarea virtuților adversarilor, în primul rând a celor militare: afirmația sa precedentă se datorează nu atât forței militare efective a gallilor, cât slăbiciunii populațiilor sau comunităților urbane învecinate: „*inter mitissimum genus hominum ferox natio pervagata bello prope orbem terrarum sedem cepit*. Această acțiune sistematică de micșorare a meritelor gallilor constituie după opinia mea una dintre ideile de bază ale discursului și va fi dezvoltată constant.

În continuare, în pasajele 3-5 Vulso prezintă soldaților săi foarte pe scurt aspectul exterior, armamentul și tehnicile de descurajare folosite de galli, iar apoi detaliază modul de luptă al viitorilor adversari și își instruieste soldații cum să îl contracareze (pasajul 7). Descrierea gallilor constituie expresia unuia dintre cele mai comune clișee din literatura greco-latină cu privire la imaginea barbarilor în general și a gallilor în mod special: „*Trupurile uriașe, pletele lungi și roșcate, scuturile imense și spadele foarte lungi și pe lângă acestea cântecele [pe care le cântă atunci] când pornesc la luptă și urletele și dansurile și sunetul inspăimântător al armelor cu care își lovesc scuturile după un obicei strămoșesc, toate [acestea] sunt făcute cu intenția de a produce spaimă*”³⁷.

Descrierea fizică a gallilor din acest pasaj este identică celei transmise de toate sursele antice și nu diferă prea mult cu cea pe care a păstrat-o, de exemplu, Diodor din Sicilia care îi prezintă pe galli ca fiind de statură înaltă, cu pielea de culoare deschisă, părul lung și blond (roșcat la Titus Livius), pe care și-l decolorează și îndesesc prin tratamente³⁸. Trecând la descrierea armamentului, trebuie notat că aceasta concordă fidel cu informațiile provenite din alte surse literare, dar și cu reprezentările gallilor în arta plastică și cu evidența oferită de arheologie. Scutul este descris de Diodor ca având înălțimea unui om³⁹, iar reprezentările de la Civitalba sau Pergam confirmă descrierea din sursele literare⁴⁰. Cât privește modul de luptă al gallilor nici în privința acestuia Titus Livius nu se îndepărtează cu nimic de descrierile lui Polybius sau Dionysius din Halicarnassus. Din punct de vedere cronologic, Polybius este primul autor care, în secolul al II-lea, oferă o descriere a modului de luptă și armamentului gallilor, cu ocazia prezentării războiului purtat între 225 și 222 cu Insubrii și Boii. Sursa sa pentru acest eveniment este fără îndoială Fabius Pictor, despre care se cunoaște că a participat personal la

³⁶ Christina Shuttleworth Kraus, *Caesar in Livy and Tacitus*, în Luca Grillo, Christopher B. Krebs (coord.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, pp. 277–288

³⁷ *Procera corpora, promissae et rutilatae comae, vasta scuta, praelongi gladii; [4] ad hoc cantus ineuntium proelium et ululatus et tripudia, [5] et quatientium scuta in patrium quendam modum horrendus armorum crepitus, omnia de industria composita ad terrorem.*

³⁸ Diod., 5, 28, 1-2.

³⁹ Diod., 5, 30, 2: *ὄπλοις δὲ χρῶνται θυρεοῖς μὲν ἀνδρομήκεσι.*

⁴⁰ Piotr Bienkowski, *Die Darstellungen der gallier in der hellenistischen Kunst*, Editura Alfred Hölder, Viena, 1908; Jerome Jordan Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, pp. 85-87.

campaniile din acești ani împotriva gallilor⁴¹. După Polybius, Galii așezați în linie de luptă la lacul Telamon în 225 ofereau o imagine impresionantă⁴². În continuare, în momentul luptei de la lacul Clastidium din 222 Polybius detaliază stilul de luptă al gallilor. Tactica acestora se baza pe un prim atac foarte energetic, executat din alergare și cu lovituri aplicate cu spadele lor lungi. Din cauza lungimii însă acestea se îndoiau, mai ales în cazul loviturilor parate cu scutul și deveneau ineficiente. De adăugat și că spada celtică era o armă doar de tăiat, nu și de împuns, ceea ce îi scădea eficiența într-o luptă de la foarte mică distanță. Tribunii romanilor și-au pregătit special soldații pentru a lansa sulile împotriva liniei de luptă adverse, urmând ca apoi să se apropie cât mai mult de adversari, și să își folosească săbiile de la mică distanță, pentru că spre deosebire de spadele gallilor, săbiile romane erau concepute și pentru împuns⁴³.

Un alt autor care prezintă tactica de luptă a gallilor, bazată pe un prim atac impetuos, este Dionysius din Halicarnassus. Aceasta o face cu ocazia prezentării luptei în care Camillus i-a învins pe galli în timpul raidului pe care aceștia l-au întreprins în 367⁴⁴. Modul de a lupta al gallilor este descris astfel: „*Așadar, la un moment dat, își ridică săbiile și lovesc în felul porcilor mistreți, aruncându-și întreaga greutate a corpului în această lovitură, ca tăietorii de lemne sau ca oamenii care sapă cu târnăcopul și din nou, dau lovituri transversale fără nicio țintă, ca și cum ar vrea să taie în bucăți întreg corpul adversarilor, armurile și tot ce întâlnesc în cale*”⁴⁵.

În narațiunea evenimentului din 367 Dionysius include și un discurs pe care Camillus l-ar fi ținut în fața soldaților înainte de luptă, discurs care, prin analogiile cu cel al lui Vulso, prezintă o deosebită importanță. Discursul lui Camillus este cu siguranță o construcție care aparține, dacă nu lui Dionysius, cel puțin autorului neidentificat pe care l-a folosit ca sursă⁴⁶.

⁴¹ Orosius, 4, 13, 6: *sicut Fabius historicus, qui eidem bello interfuit, scripsit* (așa cum a scris istoricul Fabius, care a participat la acel război).

⁴² Pol., 2, 28, 6. „...într-o linie de luptă impresionantă” (... καταπληκτικὴν τάξιν).

⁴³ Pol., 2, 33, 1-3: *Romanii au condus lucrurile foarte bine în această luptă, pentru că tribunii lor i-au instruit cum trebuie să lupte, atât individual, cât și colectiv. Pentru că observaseră din luptele anterioare că gallii sunt de temut și cu un moral foarte bun la prima lor lovitură, cât au încă forțele proaspete și această din cauza felului în care sunt făcute săbiile lor, așa cum am explicat deja, care doar la prima lovitură au efect; după aceea acestea iau forma unui strigilum, îndoindu-se atât de mult atât pe lungime, cât și lateral, încât dacă oamenii nu au răgazul să le proptească de pământ și să le îndrepte cu piciorul, a doua lovitură este ineficientă.* Pentru analiza în detaliu a modului de luptă al celților, cu specială privire la folosirea spadei: Radomir Pleiner, *The Celtic Sword*, The Clarendon Press, Oxford, 1993, pp. 19-37; André Rabin, *L'armement celtique en Europe : Chronologie de son évolution technologique du Ve au Ier s. av. J.-C.*, în „Gladus”, 19, 1999, pp. 33-67.

⁴⁴ Prezentarea evenimentului pe larg la Liv., 6, 36, 1-5; 42, 4-8. Pentru dictatura pe care Camillus a îndeplinit-o în 367: T. Robert S. Broughton, *op. cit.*, 1, p. 113.

⁴⁵ Dion. Hal., 14, 10, 1.

⁴⁶ Cu siguranță Dionysius l-a folosit pe Fabius Pictor, dar nu există nicio certitudine că discursul lui Camillus ar fi fost construit de acesta. Dintre ceilalți annaliști, Quintus Claudius Quadrigarius (secolul I) a tratat cu siguranță războiul cu gallii din 390/387 (de altfel acest eveniment constituie punctul din care el pornește istoria sa) și se cunoaște că a lăsat o descriere a luptelor despre care se consideră că au fost conduse de Camillus după eliberarea Romei. După părerea lui Titus Livius, istoria annalistului conține erori de cronologie pentru evenimentele din perioada imediat următoare căderii Romei: Liv., 6, 2, 5. Pentru Quadrigarius v. Tim J. Cornell, *The Fragments of the Roman Historians*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 288-292, nr. 24. Dionysius din Halicarnassus face oricum parte din categoria autorilor care au adăugat un al doilea strat, mai recent, la legenda creată în jurul lui

Conținutul acestuia arată care sunt, după părerea lui Dionysius, mesajele prin care un comandant poate contribui la înlăturarea temerilor soldaților în fața adversarilor⁴⁷. Camillus începe prin a combate la soldații săi o eventuală teamă cauzată de armamentul specific al gallilor: „*armele care au fost făurite pentru noi sunt mai bune decât cele pe care le au barbarii*”. Camillus recomandă soldaților săi să folosească aruncarea sulițelor de la distanță, „*un proiectil care nu poate fi parat*”. Procedul este descris detaliat la Caesar, care arată cum a fost folosit contra Helvetii-lor în lupta de la Bibracte din 58⁴⁸. Împotriva atacului în alergare, soldații romani aruncă sulițele toți în același timp asupra falangei adverse. Efectul obținut este ruperea liniei de luptă a Helvetii-lor și oprirea avansului rapid spre linia romană, deoarece o parte dintre cei asupra cărora au fost aruncate sulițele sunt răniți, iar cei mai mulți au înfipte în scuturile de lemn sulițele pe care le paraseră și ale căror vârfuri se îndoiseră, astfel încât nu le puteau scoate și au renunțat la scuturi, o acțiune care a durat o perioadă de timp suficientă pentru a fi angajați de romani în luptă corp la corp⁴⁹.

Camillus apoi tratează teama produsă de numărul și aspectul exterior al gallilor, dar și tehnicile de intimidare de dinaintea luptei pe care aceștia le folosesc. Aici Camillus invocă pregătirea de luptă, experiența și disciplina superioară ale soldaților romani, dar accentuează și asupra ascendentului moral pe care îl au aceștia luptând pentru patria lor: „*să țină fiecare minte, mai întâi, că o armată mai mică, dar care înțelege ce are de făcut, este mai bună decât o armată mare, dar nepregătită; apoi, că însăși natura (φύσις) însuflă în cei care luptă pentru proprietățile lor curaj în fața pericolului și îi face să aibă o înflăcărare ca aceea a unor oameni posedati de zei (θεοφορήτοι)*”. În ultima parte a discursului, Camillus menționează luptele purtate anterior cu gallii, de la începutul războiului. Este atent să evite orice aluzie la înfrângerea de la Allia și incendierea Romei, face doar apel la experiența celor care participaseră la luptele din deceniile precedente și îi îndeamnă pe noii recruți să urmeze exemplul acestora și al înaintașilor care fuseseră atunci sub arme.

Chiar dacă nu în aceeași ordine, aproape toate temele din discursul lui Dionysius se regăsesc și la Titus Livius. Lipsește doar recomandarea de a ataca falanga adversă cu proiectilele, dar mai departe, în relatarea celor două lupte cu gallii Titus Livius transmite informația că această tactică a fost determinantă pentru victoriile romane⁵⁰. În pofida paralelismului evident între cele două producții oratorice, consider că nu există niciun argument care să probeze că Titus Livius a prelucrat materialul lui Dionysius⁵¹, schimbând personajul și adaptând discursul, și nici vreun indiciu al unei eventuale surse comune, dezvoltată independent de cei doi istorici.

Camillus: Jan Felix Gaertner, *Livy's Camillus and the Political Discourse of the Late Republic*, în „Journal of Roman Studies”, 98, 2008, pp. 29 – 31.

⁴⁷Dion. Hal., 14, 9, 1-6.

⁴⁸Caes., *B. G.*, 1, 25, 3-4.

⁴⁹Pentru descrierea detaliată a procedurii de lansare a sulițelor asupra falangei adverse v. Dan Ruscu, Ligia Ruscu, „*Ektaxis kata Alanón*” a lui Arrian și strategia defensivă a imperiului Roman în epoca Hadrianică, în „Ephemeris Napocensis”, 6, 1996, pp. 205–259.

⁵⁰Liv., 38, 21; 26.

⁵¹Pentru modul în care Titus Livius a dezvoltat și completat cu alte surse, materialul lui Dionysius v. Craig B. Champion, *Livy and the Greek Historians from Herodotus to Dionysius: Some Soundings and Reflections*, în Bernard Mineo (coord.), *A Companion to Livy*, Editura Wiley Blackwell, Malden – Oxford, 2015, pp. 198-201.

Ambii construiesc doar un model de discurs al comandantului cu tradiții vechi pe care îl vor adapta la o imagine, și ea comună, a războinicilor galli.

Așadar, în ceea ce privește descrierea luptătorilor galli, Titus Livius se pliază unei imagini deja existente în literatură. Mai mult decât atât, a construit el însuși un tipar al acestei percepții, încă de la primul contact dintre cele două popoare pe care îl înregistrează în opera sa. În Cartea a V-a, Titus Livius relatează episodul în care etruscii din Clusium atacați de galli în 390⁵² solicită ajutor Romei. El arată că aceștia erau cuprinși de teamă încă înainte de începerea ostilităților din două motive: nu erau familiarizați cu aspectul exterior, armamentul și tacticile de luptă ale gallilor, iar pe de altă parte, aceștia din urmă, prin victoriile anterioare asupra altor cetăți etrusce, căpătaseră un ascendent moral⁵³. Ori, exact asupra acestor două posibile motive de teamă se concentrează și le contracarează Manlius Vulso în adresarea sa.

Aceeași observație se poate face și în privința felului în care Titus Livius descrie tehnicile de intimidare folosite de galli. Acestea nu constituie o caracteristică aparte a gallilor, ci erau procedee comune la care o armată recurgea înainte de luptă, fiind folosite din cele mai vechi timpuri și până astăzi, cu diferențe datorate evoluției tehnico-științifice generale. Caesar arată că această tehnică de intimidare era folosită din vechime și de armata romană. În plus, enunță cu claritate scopul dublu al acestei practici: să trezească în soldații proprii ardoarea pentru luptă și să înspăimânte adversarii⁵⁴. Descrierea strigătelor și cântecelor de luptă ale gallilor nu apare aici pentru prima dată în opera lui Titus Livius, ci se poate spune că pentru el aceasta constituie o marcă a luptelor purtate de galli, formula introdusă în discursul lui Vulso: *ad hoc cantus ineuntium proelium et ululatus*, fiind aproape identică celor folosite în alte pasaje⁵⁵.

Manlius Vulso contracarează eventuala teamă care se putea produce în rândul armatei sale prin recursul la experiența de luptă a romanilor și la ascendentul moral oferit de precedentele victorii. Prin comparație cu acestea, adversarii cu care gallii se confruntaseră în Asia fuseseră la început impresionați de aspectul exterior al barbarilor, surprinși de tacticile de luptă ale acestora și, în plus, fuseseră deseori înfrânți, astfel încât își pierduseră încrederea în forțele proprii: „*Dar de acestea să se teamă grecii, frigenii și carienii, căroră le sunt necunoscute și neobișnuite; romanilor, [pentru că] sunt obișnuiți cu năvălirile gallice, le sunt cunoscute chiar și eșecurile [acestora]. Odiñoară, la prima întâlnire [cu ei], strămoșii noștri au fugit atunci de ei; din acel*

⁵² Anul 390 după cronologia lui Varro, preluată și de Titus Livius, 387 după datarea lui Polybius, 1, 6, 1.

⁵³ Liv., 5, 35, 1: „*Clusini novo bello exterriti cum multitudinem, cum formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum, audirentque saepe ab iis cis Padum ultraque legiones Etruscorum fusas*”. (Cetățenii din Clusium, erau înspăimântați de noul război, pentru că aflaseră despre mulțimea, despre constituția fizică și felul armelor nemaivăzute ale acestor oameni și auziseră că legiunile etruscilor fuseseră adeseori învinse dincolo de Pad de către aceia)

⁵⁴ Caes., B.C., 3, 92, *hanc [studio pugnae] non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt*.

⁵⁵ La istorisirea asediului Romei din 390/387 (Liv. 5, 39, 5) folosise: *mox ululatus cantusque dissonos vagantibus circa moenia*, iar la descrierea atacului asupra trupelor lui Hannibal în 218 (Liv. 21, 28, 1): *Galli occurrant in ripa cum variis ululatus cantuque moris sui*.

*moment timp de două sute de ani, [romanii] îi pun pe fugă îngroziți și îiucid ca pe vite și sărbătorit mai multe triumfuri asupra gallilor decât asupra întregii lumi*⁵⁶.

Pentru prima dată în cuvântarea sa, după aluziile de mai sus, Manlius Vulso aduce în discuție în mod direct teama inspirată de galli. Se admite că după „dezastrul gallic” din 390 efectul psihologic al „fricii de Galli (*metus Gallicus*)” a persistat mult timp în societatea romană și a constituit o cauză pentru măsuri speciale de securitate luate de către autoritățile romane⁵⁷. Chiar dacă existența acestui sentiment colectiv la anumite momente nu poate fi negată, trebuie spus că situația a evoluat în timp, în relație cu raportul de forțe existent între cele două popoare. Deja Polybius observa că în 232 gallii au cunoscut și ei forme chiar extreme de teamă inspirată de expansiunea romană⁵⁸. Iar Titus Livius expune în continuare evoluția acestui raport de forțe modificat în favoarea romanilor. Manlius Vulso contracarează eventuala teamă care se putea produce în rândul armatei sale prin recursul la experiența de luptă a romanilor și la ascendentul moral oferit de precedentele victorii, un *tópos* foarte frecvent în discursurile militare⁵⁹. Pe de altă parte, Titus Livius menționează doar deruta armatei romane de la Allia, evitând, desigur intenționat, să facă vreo aluzie la incendierea Romei care a urmat luptei și punând accentul nu pe înfrângerea romanilor, ci pe recuperarea care i-a urmat acesteia, întocmai cum procedase și Dionysius în cazul cuvântării lui Camillus. Urmează imediat un alt loc comun, indicația de a rezista primului atac impetuos al gallilor, și de a aștepta ca aceștia să obosească și să își piardă moralul, așa cum recomandase și Polybius.

În continuare, Titus Livius introduce trei *exempla*, prin care face trecerea de la superioritatea armatei romane în ansamblu, la superioritatea individuală, aducând în memoria soldaților faptele a trei comandanți romani care se distinseseră în luptele cu gallii și desigur nu este întâmplător că doi dintre aceștia sunt aleși dintre strămoșii lui Vulso, membrii ai ginții Manlia. Sunt amintite mai întâi monomahiile în care T. Manlius Imperiosus Torquatus în anul 361 și M. Valerius Corvus în 349 învinseseră luptători galli de o talie impresionantă, pasaje pe care Titus Livius le construiește, ca multe altele din primele cărți ale istoriei sale după model homeric⁶⁰. Ultimul exemplu este Manlius Capitolinus, salvatorul Romei în timpul invaziei din 390⁶¹. Pasajul care funcționează ca o concluzie pentru această primă parteface trecerea la secțiunea a doua a discursului: „și acei strămoși ai noștri aveau de înfruntat galli născuți pe

⁵⁶*Sed haec, quibus insolita atque insueta sunt, Graeci et Phryges et Cares timeant; Romanis gallici tumultus assueti, etiam vanitates notae sunt. semel primo congressu ad Alliam eos olim fugerunt maiores nostri; ex eo tempore per ducentos iam annos pecorum in modum consternatos caedunt fugantque, et plures prope de gallis triumphum quam de toto orbe terrarum acti sunt.*

⁵⁷ Heinz Bellen, *Metus gallicus, metus Punicus: zum Furchtmotiv in der römischen Republik*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1985, p. 37; Tommaso Gnoli, *Metus gallicus: “metus” come spinta al cambiamento*, în „Storicamente”, 11, 2015, pp. 6-7; Bernt Kerremans, *Metus gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian War (105-101 BCE)*, în „Mnemosyne”, 69/5, 2016, pp. 823-824. O părere mai nuanțată a formulat Veit Rosenberger, *The gallic Disaster*, în „The Classical World”, 96/4, 2003, pp. 365-373

⁵⁸ Pol., 2, 2, 21.

⁵⁹ Theodore Chalon Burgess, *op. cit.*, p. 213.

⁶⁰ Liv., 6, 42, 5-6; 7, 10 (Torquatus); 7, 26, 1-7 (Corvus) (349).

⁶¹ Liv., 5, 47, 4-6.

pământul lor; aceștia sunt degenerați, amestecați, de aceea sunt numiți pe drept cuvânt gallogreci”⁶². Termenul *Gallograeci* nu avea la origine un sens peiorativ sau vreo conotație morală, ci îi desemna astfel pe celții stabiliți în Asia Mică pentru a-i deosebi de cei care locuiau în alte regiuni⁶³. Caesar îl folosește în sens neutru⁶⁴, ca și Strabo⁶⁵, contemporan cu Titus Livius. După așezarea celților în Asia Mică, în prima jumătate a secolului al III-lea, în teritoriile ocupate de aceștia se petrecuse însă un fenomen intens de aculturație. Categoria formată din celții emigranți și-a impus dominația, limba și structurile sociale asupra populațiilor anatoliene autohtone, dar, pe de altă parte, societatea celtică, sau cel puțin pătura sa conducătoare, s-a elenizat puternic, așa cum o arată evidența epigrafică și arheologică din centrele urbane ale Galatiei⁶⁶.

În ultima parte a discursului (10 – 20), pe care nu mi-am propus să o discut în lucrarea de față, Titus Livius dezvoltă două teme principale. Prima dintre acestea o constituie degenerarea populațiilor care migrează din teritoriile lor natale⁶⁷; cea de-a doua o reprezintă decăderea moravurilor soldaților la contactul cu prosperitatea regiunilor orientale⁶⁸.

În final, se poate spune că Titus Livius construiește discursul lui Manlius Vulso dintr-o înșiruire de teme foarte răspândite în categoria discursurilor ținute de comandanți în fața armatei. În viziunea lui Titus Livius, consulul ar fi trebuit să urmărească un dublu scop: să ridice moralul soldaților, dar în același timp să îi determine să respecte disciplina militară și valorile morale tradiționale. Multe dintre aceste teme le-a folosit el însuși și în alte părți din opera sa, iar discursul nu constituie, cel puțin în această primă parte o exprimare a unei ideologii politice.

Izvoare literare

- Caes., *B. G.* Caius Iulius Caesar, *Bellum Gallicum*, (Loeb Classical Library), Text în limba latină și traducere în limba engleză de H.J. Edwards, Editura G. P. Putman, New York, 1919.
- Caes., *B. C.* Caius Iulius Caesar, *Bellum civile*, (Loeb Classical Library), Text în limba latină și traducere în limba engleză de A. G. Peskett, Editura MacMillan, New York, 1914.

⁶²*Et illis maioribus nostris cum haud dubiis Gallis, in sua terra genitis, res erat; hi iam degeneres sunt, mixti, et Gallograeci vere, quod appellantur*

⁶³ Karl Strobel, *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd. I. Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, Akademie Verlag, Berlin, 1996 [De Gruyter, 2018], p. 124.

⁶⁴Caes., *B.C.*, 3, 4, 5: *CCCTarcondarius Castor et Domnilaus ex Gallograecia dederant.*

⁶⁵ Strabo, 2, 5, 31: (o parte a Phrygiei) *denumită Galatia Gallogrecilor* (ἡ τε τῶν Γαλλογραικῶν λεγομένη Γαλατία).

⁶⁶Karl Strobel, *The Galatians in the Roman Empire. Historical Tradition and Ethnic Identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*, în Ton Derks, Nico Roymans (coord.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition* (Amsterdam Archaeological Studies, 13), Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009, pp. 122-128

⁶⁷ Antony J. S. Spawforth, *Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, pp. 15-16.

⁶⁸V. supra nota 2.

- Dion. Hal. Dionisus din Halicarnassus, *Roman Antiquities*, Vol. I-VI, Text în limba greacă și traducere în limba engleză de Earnest Cary, Harvard University Press, Cambridge (MS), 1937-1963.
- Liv. *Livy. Vol. 11. Books XXXVIII-XXXIX*, text în limba latină și traducere în limba engleză de Evan T. Sage (Loeb Classical Library), Harvard University Press, Cambridge, Mass. - William Heinemann Ltd., London, 1936.
- Pol. Polybius, *Histories*, vol. I-VI, (Loeb Classical Library), Text în limba greacă și traducere în limba engleză de W.R. Paton, Editura G. P. Putman, New York - Harvard University Press, Cambridge (MS), 1922-1968.

BIBLIOGRAPHY

- Abbamonte, Giancarlo; Miletto, Lorenzo; Buongiovanni, Claudio, *Le allocuzioni alle truppe nella storiografia antica*, în Giancarlo Abbamonte, Lorenzo Miletto, Luigi Spina, (coord.), *Discorsi alla prova. Atti del Quinto Colloquio italo-francese Discorsi pronunciati, discorsi ascoltati: contesti di eloquenza tra Grecia, Roma ed Europa*, Napoli - S. Maria di Castellabate (Sa) 21 - 23 settembre 2006, Giannini Editore, 2008, pp. 29-86.
- Bar-Kochva, Bezalel, *The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976 [reîmpărită 2008].
- Bellen, Heinz, *Metus gallicus, metus Punicus: zum Furchtmotiv in der römischen Republik*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, 1985.
- Bieńkowski, Piotr, *Die Darstellungen der gallier in der hellenistischen Kunst*, Editura Alfred Hölder, Viena, 1908.
- Brennan, T. Corey, *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. 2, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Broughton, T. Robert S., *The Magistrates of the Roman Republic. Vol. 1. 509 B.C. - 100 B.C.*, (Philological Monographs, 15/1), American Philological Association, New York, 1951.
- Idem, *Candidates Defeated in Roman Elections: Some Ancient Roman "Also-Rans"*, în „Transactions of the American Philosophical Society”, New Series, 81/4, 1991, pp. 1-64.
- Burgess, Theodore Chalon, *The Epideictic Literature* (Studies in Classical Philology, reprint from vol. III), The University of Chicago Press, Chicago, 1902.
- Champion, Craig B., *Livy and the Greek Historians from Herodotus to Dionysius: Some Soundings and Reflections*, în Bernard Mineo (coord.), *A Companion to Livy*, Editura Wiley Blackwell, Malden – Oxford, 2015, pp. 190-204.
- Cornell, Tim J., *The Fragments of the Roman Historians*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 288-292, nr. 24
- Degrassi, Atilio, *Fasti Capitolini*, In Aedibus Paraviae, Augusta Taurinorum, 1954.
- Develin, Robert, *Patterns in Office-holding 366-49 B.C.*, (Collection Latomus, vol. 161), Latomus, Bruxelles, 1979.
- Digital Prosopography of the Roman Republic*, <http://romanrepublic.ac.uk/>
- Edwards, Catharine, *The Politics of Immorality in Ancient Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

- Gaertner, Jan Felix, *Livy's Camillus and the Political Discourse of the Late Republic*, în „Journal of Roman Studies”, 98, 2008, pp. 27 – 52.
- Gnoli, Tommaso, *Metus gallicus: “metus” come spinta al cambiamento*, în „Storicamente”, 11, 2015, pp. 1-16
- Grainger, John D., *The Campaign of Cn. Manlius Vulso in Asia Minor*, în „Anatolian Studies”, 45, 1995, pp. 23-42.
- Idem, *The Roman War of Antiochos the Great* (Mnemosyne Supplements, 239), Editura Brill, Leiden – Boston, 2002.
- Gruen, Erich S., *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Vol. 1, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1984.
- Hansen, Mogens Herman, *The Battle Exhortation in Ancient Historiography. Fact or Fiction?*, în „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 42/2, 1993, pp. 161–180.
- Isaac, Benjamin, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, Princeton, 2004.
- Idem, *Empire and Ideology in the Graeco-Roman World: Selected Papers*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- Kalivoda, Gregor; Mayer, Heike; Robling, Franz-Huber; Zinsmaier, Thomas (coord.), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik, Bd. 3. Eup – Hör*, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 1996 [2012].
- Kerremans, Bernt *Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The possible promulgation of a tumultus in the Cimbrian War (105-101 BCE)*, în „Mnemosyne”, 69/5, 2016, pp. 822-841.
- Kosmetatou, Elizabeth, *The Attalids of Pergamon*, în Andrew Erskine (coord.), *A Companion to the Hellenistic World*, Blackwell Publishing Ltd., Malden – Oxford, 2005, pp. 159-174.
- Ma, John, *The Attalids: A Military History*, în Peter Thonemann (coord.), *Attalid Asia Minor. Money, International Relations, and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 49-82.
- Mac Gonagle, Brendan, *The Galatian Genocide - On the Campaign of Gnaeus Manlius Vulso in Galatia (189 BC)*, <https://balkancelts.wordpress.com/2012/07/10/the-galatian-genocide/>
- Mommsen, Theodor, *Der Friede mit Antiochos und die Kriegszüge des Cn. Manlius Volso*, în *Römische Forschungen*, 2, Editura Weidmann, Berlin, 1879, pp. 511-545.
- Norden, Eduard, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania*, Editura B. G. Teubner, Leipzig - Berlin, 1920.
- Pepe, Cristina, *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity* (International Studies in the History of Rhetoric, 5), Editura Brill, Leiden – Boston, 2013
- Pleiner, Radomir, *The Celtic Sword*, The Clarendon Press, Oxford, 1993.
- Pollitt, Jerome Jordan, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Rapin, André, *L'armement celtique en Europe : Chronologie de son évolution technologique du Ve au Ier s. av. J.-C.*, în „Gladius”, 19, 1999, pp. 33-67.
- Rosenberger, Veit, *The Gallic Disaster*, în „The Classical World”, 96/4, 2003, pp. 365-373.
- Ruscu, Dan; Ruscu, Ligia, *„Ektaxis kata Alanón” a lui Arrian și strategia defensivă a imperiului Roman în epoca Hadrianică*, în „Ephemeris Napocensis”, 6, 1996, pp. 205–259.

- Shuttleworth Kraus, Christina, *Caesar in Livy and Tacitus*, în Luca Grillo, Christopher B. Krebs (coord.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, pp. 277–288.
- Spawforth, Antony J. S., *Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- Strobel, Karl, *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd. I. Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, Akademie Verlag, Berlin, 1996 [De Gruyter, 2018].
- Idem, *The Galatians in the Roman Empire. Historical Tradition and Ethnic Identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*, în Ton Derks, Nico Roymans (coord.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition* (Amsterdam Archaeological Studies, 13), Amsterdam University Press, Amsterdam, 2009, pp. 117-144.
- Walbank, Franck W., *A Historical Commentary on Polybius. Vol 3. Commentary on Books XIX-XL*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- Zmeskal, Klaus, *Adfinitas. Die Verwandtschaften der senatorischen Führungsschicht der römischen Republik von 218-31 v. Chr. Bd. 1. Alphabetischer Katalog, Anhänge, Gestiftete Verwandtschaften*, Verlag Karl Stutz, Passau, 2009.
- Zoido, Juan Carlos Iglesias, *The Battle Exhortation in Ancient Rhetoric*, în „Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric”, 25/2, 2007, pp.141-158.